

UDK: 32(497.5 Srb)"1941"
323.14(497.5=163.41)"1941"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 1. 10. 2011.
Prihvaćeno: 18. 10. 2011.

Prilog raspravi o karakteru ustanka od 27. srpnja 1941. godine

MARIO JAREB

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Potaknut javnim raspravama o karakteru ustanka od 27. srpnja 1941. autor je napravio raščlambu dostupnih radova o toj problematici. Uzeo je u obzir i one radove koji su nastali do godine 1990. u tadašnjoj socijalističkoj Hrvatskoj i Jugoslaviji i odražavaju stajališta nekadašnjih sudionika ustanka komunista i poslijeratne historiografije koja je slijedila politiku Partije. U obzir su također uzeti i radovi iz pera nekadašnjih sudionika koji su kasnije postali četnici. Činjenica jest da su ustanici u prvim tjednima i mjesecima djelovali kao gerilci, iako je Komunistička partija Jugoslavije još potkraj lipnja 1941. usvojila naziv partizan. Također je od početka u vodstvu ustanka bilo mnogo onih koji su kasnije postali četnici. Odnos ustanika prema hrvatskom i muslimanskom stanovništvu, posebice brojni počinjeni zločini, također pokazuje da je bila riječ o postupcima koji su bili suprotstavljeni proklamiranoj politici Partije. Slično je bilo i s odnosom prema Talijanima. Proces diferencijacije u ustaničkim redovima je tek u jesen 1941. doveo do nastanka prvih odvojenih partizanskih i četničkih postrojbi.

Ključne riječi: ustanak, 27. srpnja 1941., gerilci, ustanici, Komunistička partija, partizani, četnici

Dana 25. srpnja 1945. Karlo Mrazović je u ime predlagatelja Komunističke partije Hrvatske (KPH) vijećnicima koji su sudjelovali u radu IV. zasjedanja Zemaljskoga antifašističkog vijeća Hrvatske u Zagrebu predložio da Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH, koji se istoga dana preimenuo u Narodni sabor Hrvatske) proglasi 27. srpnja za "narodni blagdan kao dan općeg narodnog ustanka u Hrvatskoj". Istaknuo je da se "borba kao i organizacija oružanog ustanka, rukovođenje ustankom, zna se da se odigrala, vodila i išla pod rukovodstvom Komunističke partije. Dan 27. jula 1941. jest dan kada su veće, znatne narodne snage prihatile učešće u narodnom ustanku. 27. jula imamo prve masovne oružane sukobe s neprijateljskim oružanim formacijama".¹ "Zakon o proglašenju 27. srpnja narodnim

¹ Usp. tekst Mrazovićeve govora u: *Četvrto zasjedanje Narodnog sabora Hrvatske (Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske) (24.-25. srpnja 1945.) Stenografski zapisnici*, Zagreb 1950., 106.

blagdanom” vijećnici ZAVNOH-a prihvatili su jednoglasno i od tada do 1990. taj se dan u Narodnoj/Socijalističkoj Republici Hrvatskoj obilježavao kao “dan općeg narodnog ustanka u Hrvatskoj”²

Poslije je u javnosti bio prisutniji naziv Dan ustanka naroda Hrvatske, a priča o tome ustanku namijenjena široj javnosti bila je više negoli jednostavna. Uz obvezno isticanje uloge Partije u njegovu pokretanju i vođenju, već je u ljeto 1945. istaknuto da su se u razvoju ustanka nizali “uspjesi, širio se ustanak i već 27. VII. 1941. bio je dan masovnog narodnog ustanka, dan kada su oslobođeni Lapac i Srb, čiji su ustanici usko surađivali s Krajišnicima, koji su toga dana također oslobodili Drvar”³ Slične su se priče objavljivale sve do sloma komunističkog režima u Hrvatskoj u prigodnim tekstovima u tisku, u udžbenicima i u popularnije pisanim publicističkim izdanjima.⁴

To je promijenjeno odlukom nove hrvatske vlasti 1991., koja je dotadašnji Dan ustanka naroda Hrvatske zamijenila Danom antifašističke borbe, za čiji je dan obilježavanja određen 22. lipnja, u spomen na dan kada je 1941. osnovan Sisački partizanski odred – prvi partizanski odred u Hrvatskoj.⁵

Na odluku o proglašenju novoga blagdana nedvojbeno su utjecale rasprave u javnosti i u medijima prije toga, osobito tijekom ljeta i jeseni 1990. godine. Tada su u javnosti izneseni i podaci o zločinima koje su počinili ustanici, o suradnji s Talijanima te činjenica da je među njima bio nemali broj onih koji su poslije postali četnici. Dugo vremena činilo se da su proslave u Srbu prošlost koja je nepovratno prošla. Ipak je proteklih nekoliko godina ta problematika postala zanimljiva javnosti zbog obnovljenih proslava “Dana ustanka naroda

² O tome kako je 1945. došlo do proglašenja toga dana blagdanom usp. Ivan JELIĆ, “U povodu jedne obljetnice. *Novi dokumenti o događajima u Srbu 27. srpnja 1941.*”, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP), 23/1991., br. 1-3, 273. Jelić tvrdi da je tadašnje “političko i državno vodstvo u Hrvatskoj odredilo (...) zasigurno u konzultaciji sa središnjim vodstvom, da spomenuti praznični datum bude 27. srpnja 1941”. Na sljedećoj, 274. stranici Jelić je primijetio “da su postojali različiti kriteriji za određivanje ‘dana ustanka’ u pojedinim republikama, tj. federalnim jedinicama nove jugoslavenske države. Dok je npr. za Srbiju trebalo utvrditi kada je ispaljena ‘prva ustanička puška’, za Hrvatsku to nije dolazilo u obzir (...)”.

³ “Živio 27. srpanj dan narodnog ustanka, veliki blagdan hrvatskog i srpskog naroda Hrvatske!”, *Vjesnik Jedinstvene narodno oslobodilačke fronte Hrvatske* (Zagreb), god. V., br. 84, 27. srpnja 1945., 1.

⁴ Kao primjer navodim udžbenik Ive PERIĆA, *Povijest za IV razred gimnazije*, Zagreb 1971., 246., gdje stoji da je krajem “srpnja 1941. izbio (...) masovni ustanak u južnom dijelu Like (i u jugozapadnoj Bosni). Dan zauzimanja mjesta Srb, 27. srpnja 1941 (u ondašnjem kotaru Donji Lapac) slavi se kao Dan ustanka u Hrvatskoj, iako je i prije bilo značajnih akcija. Nekoliko dana kasnije ustanici-partizani zauzeli su Donji Lapac, koji je bio prvo oslobođeno kotarsko mjesto u Jugoslaviji”. Taj je opis u istom obliku objavljivan i u kasnijim izdanjima istoga udžbenika, pa i u njegovu drugom prerađenom izdanju iz 1972. (str. 222.-223.). U udžbeniku Tome ČUBELIĆA i Dragutina PAVLIČEVIĆA, *Povijest 2. Udžbenik za srednje škole*, VI. izdanje, Zagreb 1981., 147., stajalo je da je u Hrvatskoj bilo “nekoliko značajnih akcija tokom lipnja i srpnja (npr. djelatnost sisačkog odreda, osvajanje Banskog Grabovca 23. srpnja i sl.), a kao početak narodnog ustanka slavi se 27. srpnja, kada je oslobođeno prvo općinsko mjesto Srb u južnoj Lici”.

⁵ Usp. “Zakon o blagdanima i neradnim danima u Republici Hrvatskoj” od 25. ožujka 1991. godine. U njegovu članku 4. navedeno je da danom njegova stupanja na snagu prestaje vrijediti i spomenuti “Zakon o proglašenju 27. srpnja narodnim blagdanom”.

Hrvatske” i s njima povezanim javnim raspravama. Organizatori proslave koja se redovito održava potkraj srpnja pokraj obnovljenog spomenika tome događaju u Srbu su Srpsko narodno vijeće i Savez antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske (sljednik nekadašnjeg Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata – SUBNOR). Oni na taj nadnevak nekritički gledaju kroz prizmu nekadašnje pojednostavljene priče namijenjene široj javnosti. Nije zbog toga neobično da ta proslava svake godine izaziva i negativne reakcije onih koji drugačije gledaju na događaje iz srpnja 1941. godine. Vrhunac je takva proslava doživjela 2010. godine. Tada su medijska pozornost i negativne reakcije protivnika proslave također bile na vrhuncu, a iz brojnih nastupa povjesničara moglo se doznati da je u najmanju ruku riječ o kontroverznim događajima.⁶ Krajem srpnja 2011. gosti proslave bili su manje zvučna imena, medijska pozornost nije bila ni sjena one iz prethodne godine, a i protivnici proslave dobili su mnogo veći prostor da javnost upoznaju sa svojim stajalištima.⁷

⁶ U proslavi je sudjelovao i predsjednik Republike Hrvatske Ivo Josipović. Među povjesničarima koji su javno istupili bio je i Ivo Banac s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, čije su izjave u kojima je iznio mišljenje da je bila riječ o kontroverznim događajima objavljene u nekoliko emisija Hrvatske televizije toga 27. srpnja 2010. godine. Neven Budak s istoga Odsjeka izjavio je da je “u Srbu (...) došlo do spontane pobune protiv ustaškog terora, a ono što je nažalost uslijedilo bio je isti takav teror protiv hrvatskog naroda u tom kraju. Nisam siguran da je 27. srpnja najsretniji datum za obilježavanje antifašističke borbe”. Iznio je i da je povezanost partizanskog pokreta s događajem u Srbu upitna: “Ustanak je složena pojava do koje je došlo na razne načine u različitim dijelovima i u BiH. Osobno, ja bih odabrao neki drugi datum za obilježavanje antifašizma.” Dodao je da “treba imati razumijevanja za one koji su se oružjem suprotstavili strahovitom teroru, ali to ne opravdava zločine koji su nakon toga počinjeni nad isto tako nevinim ljudima”. Naglasio je i da prema antifašističkom pokretu treba imati pozitivan stav, no stvari se ne smiju previše uljepšavati i ne treba zanemariti sve što je pratilo taj pokret. Budakove su izjave prenesene u prilogu Marine BARUKČIĆ, “Što se zapravo dogodilo u Srbu?”, koji je objavljen 28. srpnja 2010. u sklopu vijesti tportala.hr (<http://www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/79548/sto-se-zapravo-dogodilo-u-Srbu.html>, pristup ostvaren 13. rujna 2011.). Tvrtko JAKOVINA, također s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, u članku pod naslovom “Ustanak u Srbu: što se dogodilo 27. srpnja 2010.?”, *Jutarnji list* (Zagreb), 27. srpnja 2010., istupio je oprezno i nije se izričito izjasnio o tome što misli o karakteru ustanka, no istaknuo je da baš “kao što je narodna pjesma nastojala stvari uljepšati, tako je i proslava 27. srpnja 1941. bila nešto drugo od onoga što se stvarno dogodilo”. Od prethodnih se izjava i članaka razlikuje članak Ive GOLDSTEINA, “Tko kaže da je 27. srpnja datum četničke pobune, ustašoidno bulazni. Što se zapravo dogodilo ‘41 u Srbu”, *Magazin* *Jutarnjeg lista*, 31. srpnja 2010., 28. Njegov je članak na tragu ideološki umivene priče iz prigodničarskih tekstova objavljenih prije 1990., a umjesto iznošenja argumenata u prilog svojih tvrdnji poslužio se prijeljama onima koji ne dijele njegovo mišljenje. Zaobišavši rječnik uobičajen u akademskim raspravama, on je sve one koji o tim događajima misle drugačije optužio da “ustašoidno bulazne”, a tvrdnje da “o 27. 7. kao datumu četničke pobune od sada valja nazivati pravim imenom – ustašoidnim bulažnjem te direktnim negiranjem antifašističkog karaktera ove države”. Vrhunac je svakako optužba da je količina “neznanja, laži, gluposti i mržnje u tim istupima (...) nevjerovatna (...)”. Na kraju je sve začinio i svojevrsnom prijeljnom da “htjeli - ne htjeli, negatori 27. srpnja uhvatili su se za ustaški mit i morat će podnijeti svu odgovornost za takvu rabotu”. Iako je riječ o napisu u medijima, koji dopušta slobodnije izražavanje, ipak je više negoli zabrinjavajuća razina optužbi na račun onih koji misle drugačije.

⁷ Među sudionicima proslave bio je i bivši predsjednik Republike Hrvatske Stjepan Mesić. Očito neupoznat s događajima o kojima je govorio, izjavio je da je “povijesno točno i opravdano” početak ustanka u Hrvatskoj slaviti u Srbu, navod prema zvučnom zapisu u prilogu u proslavi

I dalje je ostalo pitanje zbog čega je dobar dio hrvatske javnosti iznimno negativno reagirao na afirmativno prikazivanje događaja iz srpnja 1941. godine. Spomenuti nastupi povjesničara u srpnju 2010. posredno pokazuju da i historiografija raspoláže činjenicama i spoznajama koje ne idu u prilog slavljeničkom raspoloženju na proslavama u Srbu. Iako od 1990. nije bilo značajnijih znanstvenih istraživanja te problematike, ipak već i raščlamba historiografskih uradaka i memoarskih zapisa objavljenih prije te godine pokazuje da sadrže obilje podataka koji o njoj govore drugačije negoli se to nekoć prikazivalo široj javnosti.⁸ Među njima su i memoarski radovi istaknutih vođa ustanka i komunističara u Lici Gojka Polovine i Đoke Jovanića.⁹ Pritom je više nego očit raskorak između brojnih tvrdnji o konkretnom ustaničkom djelovanju i istaknutih kri-

koji je emitiran u sklopu Dnevnika 1 Hrvatske televizije 27. srpnja 2011. Sve koji ne dijele njegovo mišljenje nazvao je političkim strašilima i etiketirao kao revizioniste. Među priložima u tisku koji su na svoj način najavili proslavu isticao se dulji članak publicista Slavka GOLDSTEINA, "Ratovanje na pravoj strani", *Novosti* (Zagreb), br. 605, 22. srpnja 2011. Držim da je i on, slično nekim autorima iz razdoblja do 1990., zapravo primijenio formulu umanjivanja uloge četničkih elemenata u ustaničkim redovima. Uz to se izravno ili posredno sve tamne strane ustaničkog djelovanja pripisuju upravo njima, a rezultat je "čisti" antifašizam. Goldstein, doduše, nije zanijekao ustaničke zločine, no mislim da ih je posredno opravdavao tvrdnjom da ni ustanici nisu bili imuni na osvjetu potaknutu ustaškim zločinima. Nasuprot tome, članak povjesničara Zlatka BEGONJE s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zadru "Ustanak u Srbu '41. nije antifašistički", *Vojna povijest* (Zagreb), br. 4, srpanj 2011., 22.-25., predstavlja pokušaj znanstveno utemeljenog sagledavanja ustanka. Istoga 27. srpnja 2011. u mjestu Boričevac otkrivena je spomen-ploča u spomen na stradanje mještana toga sela koje su u ljeto 1941. protjerali ili ubili ustanici iz Srba, a tome je događaju također posvećena pozornost u spomenutom Dnevniku 1 HTV-a.

⁸ I. JELIĆ, "U povodu jedne obljetnice", 275., istaknuo je da je o događajima u "Srbu i južnoj Lici, kao i u susjednoj Bosni, potkraj srpnja 1941., nastala (...) opsežna povijesna literatura, i ona istraživačkog karaktera i memoarska. Iz nje se može upoznati prilično detaljna kronika svakodnevnih događanja, te brojni podaci o sudionicima i njihovim programsko-političkim ciljevima. Mogu se upoznati i pojedina otvorena pitanja, ali je ipak vidljiv nedostatak neke dubinske problematizacije koja bi upućivala na svu složenost tih zbivanja i sporne probleme u vezi s njima". Od novijih radova treba izdvojiti onaj bošnjačkoga povjesničara Fadila ADEMOVIĆA, *Četništvo i četnička propaganda u južnoslovenskim zemljama u Drugom svjetskom ratu /1941-1945/. Sudionici velikih obmana*, Prvi tom, Knjiga prva, Sarajevo 2009., posebice odlomak o obilježavanju dana 27. srpnja u Bosni i Hercegovini pod naslovom "Svojatanje dana ustanka i njegove proslave", 81.-83. Ademović na str. 81.-82. tvrdi da za "razliku od partizanskog, četnički pravac ustaničkog pokreta još nije dovoljno istražen. Stoga se i ustanak, kako piše akademik Enver Redžić, u istoriografiji od 1945. do 1990. smatrao prevashodno rezultatom aktivnosti KPJ u cjelini i njegovih organizacija u pojedinim područjima. On to objašnjava činjenicom da se NOP pod rukovodstvom te partije na kraju rata ovjenčao slavom pobjednika. U takvoj poziciji obnovio je jugoslovensku državu na novim društveno-političkim osnovama. Ta činjenica ne dopušta da se i sam početak ustanka veže isključivo za djelovanje organizacije KPJ. Dan ustanka su u potpunosti svojatali i četnici. Oni su ga slavili u toku cijelog rata. Obilježavali su svake godine 27. jul kao dan početka ustanka u Drvaru, iako je nedvojbeno da su pripreme i rukovođenje ustankom u tom kraju vezani za djelovanje Sreskog komiteta KPJ (...). Koliko je neosporno da je ustanak u Drvaru i okolini organizovala KPJ toliko je jasno da masa tamošnjih ustanika nije morala biti politički odlučno partizanski usmjerena. Opređeljivanje za jedan ili drugi ustanički smjer trajalo je zajedno sa razvojem ustanka više mjeseci poslije dizanja ustanika na oružje."

⁹ Đoko JOVANIĆ, *Ratna sjećanja*, Beograd 1988.; Gojko POLOVINA, *Svedočenje. Sjećanja na događaje iz prve godine ustanka u Lici*, Beograd 1988. Obojica su i prije 1988. objavila nekoliko radova koji su se bavili događajima iz ljeta i jeseni 1941., a u nastavku će neki od njih biti i spomenuti.

latica i ideologiziranih fraza o ustanku koji je pokrenula i vodila isključivo Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), odnosno Komunistička partija Hrvatske.

Već se i u djelima namijenjenim široj javnosti moglo doznati da je partizanskoga djelovanja bilo znatno prije kraja srpnja 1941. godine. U svima je bio spomenut Sisački partizanski odred, koji je počeo djelovati 22. lipnja 1941. kao prvi “partizanski odred u Hrvatskoj (i u Jugoslaviji) (...)”¹⁰ Nije zbog toga slučajno da je ustanak u Srbu redovito označavan kao masovni ustanak, što je očito trebalo opravdati proglašenje toga znatno kasnijeg nadnevka Danom ustanka naroda Hrvatske.

Problem ipak nije bio samo u izboru kriterija prvenstva ili masovnosti ustanka kao presudnog u odabiru nadnevka koji je trebalo slaviti kao državni blagdan. Mnogo je važnije bilo pitanje je li se njime uistinu mogao obilježavati dan koji je nazvan Danom ustanka naroda (naroda u množini – Hrvata i Srba, nap. M. J.) Hrvatske. U sisačkom slučaju stvari su bile prilično jasne i, unatoč tome što su prvi partizani slijedili ideje o komunističkoj revoluciji po uzoru na tadašnji Staljinov SSSR, ipak je prvenstveno bilo opredjeljenje “za oružanu antifašističku borbu u skladu s dotadašnjim smjernicama najvišega partijskog vodstva”. Prethodni navod Ivana Jelića odnosio se na ono što je u sklopu razmatranja oblika, “modela pokretanja oružane, partizanske borbe” pojednostavljeno označio prvim modelom, prema kojem “akcije (...) pokreću komunisti i u njima imaju monopolni, rukovodeći položaj”.¹¹ Drugi je model pokretanja oružane borbe bio onaj izbivanja masovnih ili narodnih ustanaka, “u kojima se pojavljuje više čimbenika zainteresiranih da utječu na daljnji razvoj događaja”. Taj je model znatno složeniji i u njemu je riječ “o izvanrednoj situaciji s kojom se suočava stanovništvo u pojedinom kraju i gdje se u njemu stvara raspoloženje pribjegavanja oružanom otporu. U Hrvatskoj je to 1941. poglavito došlo do izražaja u pojedinim područjima nastanjenim srpskim stanovništvom (...) gdje nastaje raspoloženje u njemu protiv stvaranja NDH kao hrvatske države. Antihrvatska psihoza još se više povećavala ondje gdje je uslijedio teror ustaškog režima (...) U takvoj se situaciji pojavljuju pojedine političke snage i otimaju za vodstvo u uznemirenom stanovništvu. Komunisti su u takvim situacijama pokazali vidljivu dinamičnost i pokretljivost (...) Ali su se vidljivo zainteresirani pokazali i drugi čimbenici, u prvom redu četničke snage. Riječ je dakle o modelu koji nije onako čist kao prethodni. Kao primjer takva modela mogli bi se označiti događaji u Lici potkraj srpnja 1941”¹²

U *Enciklopediji Jugoslavije* iz 1988. istaknuto je da su se “oružane akcije, koje su pripremale i predvodile organizacije KPH na području Korduna, Banije i Like, slile sa spontanom otporom srpskog stanovništva, poprimajući karakter općeg ustaničkog pokreta”, a i da je “u dinamičnom procesu bilo (...) uspona i padova, pa i trenutnih kriza ustaničkog pokreta, koje će se prevladati

¹⁰ I. PERIĆ, *n. dj.*, 244. U izdanju iz 1972. iste su rečenice objavljene na str. 221.

¹¹ Navedeno iz: “Hrvatska 1941. *Rasprava u povodu 50. obljetnice početka antifašističke borbe*“, ČSP, 23/1991., br. 1-3, 62.

¹² *Isto*, 62.-63.

naporima organizacija KPH”.¹³ Više su pozornosti “drugim čimbenicima” i poteškoćama u razvoju ustanka pridali autori *Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije* iz 1963. godine.¹⁴ Oni su istaknuli da su kao “i u Bosni i Hercegovini, mase srpskog stanovništva Like, Banije i Korduna prihvatile (...) poziv Partije na oružanu borbu (...) Partijske organizacije su i tu morale voditi odlučnu borbu protiv pokušaja velikosrpskih elemenata da ustanak skrenu na kolosek bratoubilačke borbe. (...) u Lici [je] velikosrpskim snagama pošlo za rukom da u saradnji s talijanskim okupatorom izazovu snažnija kolebanja ustaničkih masa i da stvore svoje četničke formacije”.¹⁵ Franjo Tuđman je u tekstu objavljenom u *Enciklopediji Jugoslavije* godine 1960. istaknuo da se očekivanja “Talijana da će se masovni ustanci koji su izbili u NDH razvijati u granicama obračuna između srpskih masa i ustaša, nisu (...) ostvarila. Pod rukovodstvom KP ustaničke mase okrenule su se i protiv talijanskih okupacionih snaga. U toj situaciji Talijani su odlučili da interveniraju i uguše ustanak. Pritom su težili da razbiju jedinstvo ustaničkih redova i izoliraju KP, prikazujući se kao zaštitnici srpskog naroda od ustaških progona. Vojnoj intervenciji Talijana na području NDH prethodili su sporazumi sa srpskim građanskim političarima (...) Tako je na području Kninske Krajine i južne Like došlo do stvaranja prvih četničkih oružanih formacija (...) U septembru su talijanske trupe zaposjele još neokupirane dijelove Druge zone, u oktobru i Treće zone. Ustaničke jedinice na području tromeđe Like, Dalmacije i Bosanske Krajine nisu pružile otpor talijanskim snagama, nego su većim dijelom pristupile četnicima, tako da je u ovim oblastima došlo do krize ustanka”.¹⁶

Čitanje takvih prikaza nameće brojna pitanja: Odakle su došli spomenuti velikosrpski elementi? Odakle su crpili svoju snagu kada su Partiji, kao navodno vodećoj snazi ustanka, nametnuli “odlučnu borbu” koja je u Lici dovela i do snažnijeg kolebanja ustanika? Zbog čega su se u rujnu ustaničke postrojbe na Tromeđi ponijele kako su se ponijele? Odgovori na ta pitanja važni su za razumijevanje tadašnjih događaja i upućuju na to kakav je bio karakter ustanika u razdoblju nakon izbijanja ustanka, odnosno može li se govoriti isključivo o pretečama partizana koji su se borili pod vodstvom Komunističke partije.

Iako spomenuti prikazi ukazuju na djelovanje “velikosrpskih” ili “pročetničkih” elemenata, ipak se stječe dojam da su oni na ustanike djelovali izvana, odnosno da nisu prije toga djelovanja činili dio ustaničkih “masa”. Istodobno su neki četnički emigranti nijekali važnost komunista u podizanju ustanka i u njegovu vođenju u početnom razdoblju. Tako je Vojin Malešević u želji da “u potpunosti” pobije i otkrije “laži hrvatskih komunista” odlučio iznijeti “imena

¹³ Navod prema: “Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija u Hrvatskoj (1941-45)”, odlomak u sklopu natuknice “Hrvatska”, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 5., Hrv-Janj, Zagreb 1988., 360.

¹⁴ Skupina autora, *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1963.

¹⁵ *Isto*, 326.

¹⁶ Navod prema: “Narodnooslobodilački rat”, odlomak u sklopu natuknice “Hrvatska”, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 4., Hil-Jugos, Zagreb 1960., 273.-274.

vodećih četničkih prvaka, koji su organizovali i digli ustanak protiv ustaša na tromeđi Like, Bosne i Dalmacije¹⁷. Među njima je bio i Pajica Omčikus iz Srba, koji je navodno "sa ličkim junacima uništio (...) ustaše u Srbu i osvojio ga", a Dane Stanisavljević-Cicvara "organizovao je ustanak u Gračačkom srezu i odigrao veliku ulogu u borbi protiv ustaša".

Nema dvojbe da su komunisti igrali značajnu ulogu u pokretanju ustanka, a oni su bez obzira na totalitarni karakter ideologije koju su propovijedali bili i nedvojbeni antifašisti. Mnogi od njih bili su organizatori ustanka i poslije važne osobe u ustaničkom vodstvu. U Lici su se isticala imena Gojka Polovine i Đoke Jovanića, ali i manjeg broja komunista Hrvata. Najpoznatiji je bio član Centralnog komiteta KPH (CK KPH) i Centralnog komiteta KPJ (CK KPJ) Marko Orešković "Krontija", koji je u tom kraju boravio od polovine srpnja 1941. kao delegat CK KPH (ustanicima se pridružio prvih dana kolovoza). Sekretar Okružnog komiteta KPH u Gospiću za Liku Jakov Blažević pridružio se ustanicima u istočnoj Lici polovinom kolovoza iste godine.¹⁸ Nema dvojbe da su KPJ i KPH, kao njezin dio, radile na pokretanju oružane borbe, pa su u razdoblju od kraja lipnja do druge polovine srpnja 1941. diljem Hrvatske uz spomenuti Sisački partizanski odred organizirane i brojne borbene skupine koje su izvele više akcija. Sa svrhom pokretanja oružane borbe CK KPH je 13. srpnja 1941. odlučio u različite hrvatske krajeve uputiti svoje članove, koji su u suradnji s lokalnim partijskim organizacijama trebali pomoći u ispunjenju toga cilja. Među njima je bio i spomenuti Marko Orešković "Krontija", koji je upućen u Liku, gdje je djelovao i na području na kojemu je izbio ustanak 27. srpnja 1941. godine.¹⁹ Partija je uputila i više proglasa stanovništvu da se odazove pozivu na oružanu borbu, pa sve navedeno upućuje na to da je i u Lici ona dala poticaj za pokretanje ustanka. Brojni su ustanici isticali i ciljeve koji su bili potpuno suprotni onome što je Partija javno propovijedala, a neki istodobno vjeruju "u pobjedu Rusije i nadaju se povratku kralja Petra i uspostavi Jugosla-

¹⁷ Vojin MALEŠEVIĆ, "Ustanak na srpskoj tromeđi", *Spomenica Organizacije srpskih četnika "Ravna Gora". Najbolji zapisci srpske četničke emigracije*, Kragujevac 2008., 216.-217.

¹⁸ Blažević je poslije ustrajao na tome da je ustanak po svemu bio djelo Partije, a nijekao je i da je dobrim dijelom bio posljedica spontane reakcije ljudi na progone kojima su bili izvrgnuti. Zbog toga se početkom osamdesetih godina u knjizi *Povijest i falsifikati*, Zagreb 1983., 64., i obrušio na neke "falsifikate" koji se "stalno obnavljaju u različitim varijantama, kao na primjer teorije o 'spontanosti' ustanka 1941. godine". Na str. 68. iste knjige naveo je da je spontanost bila "efemerna pojava, ustanak je organizirala i vodila Partija (...). Spontano se nije moglo doći do pobjede, jer za pobjedu je trebala visoka svijest i dobra organiziranost. Isticati da je to bio spontani ustanak, zapravo je antipartijski stav, jer unosi iracionalni moment spontanosti, umjesto da se historijska istina predoči – tamo gdje je na licu mjesta bila Partija, bilo je ustanka i borbe, a nije bilo tamo gdje nije bilo Partije. Tamo je ustanak, ako je i počeo, brzo opao". Njegovi opisi navode na pomisao o gotovo savršenoj organiziranosti i snazi Partije. Spomenuo je ipak i djelovanje velikosrpskih i pročetničkih elemenata, što je iskoristio da bi odgovornost za zločine koje su počinili ustanici prebacio na njih. Nije ipak objasnio kako je onda bilo moguće da "velikosrpski elementi" u razdoblju od izbijanja ustanka tako snažno djeluju na dio ustanika, što je dovelo do ustroja četničkih postrojbi na tim područjima.

¹⁹ Orešković je u razdoblju od dolaska u Liku do izbijanja ustanka najviše boravio na području kotara Udbina.

vije, ali da pod Hrvatskom državom nikako ne mogu da žive niti da će oružje položiti, već da će se boriti za slobodu i [s] Talijanima (...).²⁰ S prethodnom tvrdnjom i navodom slaže i tvrdnja poslijeratnog četničkog emigranta Mane M. Pešuta koji je, opisujući stanje na području Like, Korduna i Banovine u tom razdoblju, naveo da su srpski komunisti “već u početku komunističke akcije prilepili petokrake na kape. Za njima se poveo jedan deo boraca a da ni sami nisu osećali šta s time rade. Na ovaj način su odredi postali jedna opšta mešavina u kojima je vladala zabuna. Tako je deo boraca nosio ambleme, drugi petokrake a treći opet amblem i petokraku. Ovo im ništa nije smetalo da i dalje ostanu u jednoj jedinici i da im parola borbe bude ista kao i do tada ‘S verom u Boga za Kralja i Otadžbinu’”.²¹ O tome da su petokrake i potkraj rujna 1941. bile razmjerno slabo zastupljene posredno govori tvrdnja Đoke Jovanića da je pojava prvog partizanskog odreda u Lici, nazvanog “Leteći odred” (utemeljen je 20. rujna 1941.), “s crvenim petokrakama izazvala (...) reakciju pojedinih pročetničkih elemenata (...)”.²² Bilo je ustaničkih odreda čiji su pripadnici još početkom 1942. nosili kokarde, kada su ih pod očitim komunističkim pritiskom zamijenili petokrakama. Tako su u selu Velika Popina u okolici Gračaca u vremenu borbi partizanskih snaga s Talijanima kod Srba i na Srpskom klanecu u ožujku 1942., “podstaknuti zauzimanjem Donjeg Lapca i očekivanim oslobođenjem Srba i pokretom partizanskih snaga ka Popini (...) pojedinci (...) teška srca mjesto kraljevskih kokardi koje su nekad nosili stavljali petokrake zvijezde na kape i stidljivo dizali stisnutu pesnicu na pozdrav”.²³

Dobro je poznato i razumljivo je da je dobar dio ustanika bio potaknut na pobunu i zbog terora koji su nad dijelom srpskoga stanovništva u tim krajevima provodile ustanove Ustaškoga pokreta i vlasti NDH. Ipak, spomenuta borba protiv NDH kao hrvatske države i masovni zločini nad hrvatskim (i muslimanskim) stanovništvom upućuju na to da je bar dio ustanika bio na svoje djelovanje potaknut mržnjom prema Hrvatima kao narodu. Tako su komunistički “aktivisti koji su u kolovozu 1941. poslani u Kninsku krajinu potvrdili (...) da je među ‘srpskim življem na Tromedi zavladała strašna mržnja prema svemu što je nosilo hrvatsko ime’ te da su tu mržnju poticali velikosrpski elementi”.²⁴ Dio kasnijih ustaničkih vođa i sudionika ustanka (uglavnom

²⁰ Zapisnik izjave na prijavku oružnika Franje Kolaka, Gospić, 16. rujna 1941., u: I. JELIĆ, “U povodu jedne obljetnice”, 278. Kolak je do 27. srpnja 1941. bio na službi u oružničkoj postaji u Srbu, odakle se pred naletom skupine od oko 300 ustanika povukao s preostala dva oružnika iz iste postaje. Od 10. kolovoza do 14. rujna 1941. skrivao se u selu Neteki, u kući seljaka Paje Vojvodića, preko koga je doznao dosta toga o ustaničkoj organizaciji i ustaničkim ciljevima.

²¹ Mane M. PEŠUT, *Revolucija u Lici 1941-1945*, (Bielefeld, Njemačka?) 1966., 75.

²² Đ. JOVANIĆ, “Ustanak u donjolapačkom kotaru 1941. godine”, *Kotar Donji Lapac u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945.*, ur. Gojko Vezmar, Đuro Zatezalo, Karlovac 1985., 142.-143.

²³ Stevo GRUBIŠIĆ, “Napad na četnike u Velikoj Popini (mart-april 1942)”, *Kotar Gračac u Narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945.*, knj. 1., odg. ur. Đuro Zatezalo, Karlovac 1984., 812.-813.

²⁴ Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb 2001., 259.

budući četnici) otprije je bio u vezi s talijanskim vlastima, koje su zbog svojih razloga bile zainteresirane za suradnju s njima.²⁵

Ustanak je 27. srpnja 1941. istodobno izbio u Srbu i drugim mjestima istočne i jugoistočne Like, te neposredno prije toga istoga dana u Drvaru, Bosanskom Grahovu i brojnim mjestima u jugozapadnoj Bosni.²⁶ Sljedećega dana proširio se na područja sjeverne Dalmacije, od obrovačke okolice do Kninske krajine. Može se govoriti o jedinstvenom ustanku srpskoga stanovništva na području istočne i jugoistočne Like, sjeverne Dalmacije i jugozapadne Bosne, a ulogu ustaničkog središta imalo je mjesto Drvar.²⁷ Od početka se uz naziv "ustanik" pojavljuje i naziv "gerilac", a ustaničke postrojbe nazivane su "gerilskim odredima".²⁸ Riječ je o zanimljivoj pojavi s obzirom na to da je KPJ već potkraj lipnja 1941. usvojila nazive "partizan" i "partizanski odredi".²⁹ Za pretpostaviti je da je te odluke CK KPJ zasigurno znao spomenuti Marko Orešković "Krtinja". On je do odlaska u Liku polovinom srpnja 1941. sudjelovao u radu CK KPH u Zagrebu, a to je tijelo imalo izravan doticaj sa središnjim tije-

²⁵ O uspostavi suradnje pisala je i Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945*, Zagreb 1986., 32.-37. Naime, još od proljeća 1941. velik je broj Srba, među njima i neki političari, izbjegao s područja NDH u područja Dalmacije koja su Rimskim ugovorima priključena Italiji. Autorica je na str. 33. navela da je središte okupljanja izbjeglica bilo u mjestu Kistanje, gdje su se zadnjih "dana svibnja okupili Niko Novaković, njegov brat Vlado Novaković, Momčilo Đujić, svećenik u selu Strmici, Pajo Popović, posjednik iz Biskupije, Stevo Rađenović, bivši poslanik JRZ iz Srba, Milan Torbica i Jovo Keča, iz Srba. Došao je i jedan broj imućnijih i poznatijih ljudi, trgovaca, advokata, poduzetnika, te oficira. Uskoro su uslijedili prvi dodiri s talijanskim okupacionim vlastima. Iz ostalih pravaca najviše je izbjeglica došlo s područja Drvara, Bosanskog Grahova, Donjeg Lapca, Udbine i Gračaca. (...)". O suradnji s Talijanima pisao je i Đuro STANISAVLJEVIĆ, "Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941-1942. godine", *Istorija XX veka. Zbornik radova IV*, odg. ur. Dragoslav Janković, Beograd 1962., 18.-20.

²⁶ Pero MORAČA, *Jugoslavija 1941.*, Beograd 1971., 334., ukratko je opisao početak ustanka u Lici tvrdeći da se "grupa komunista iz opštine Srb povezala sa Sreskim komitetom KPJ za Bosansko Grahovo u Drvaru i na taj način se uključila u pripreme za organizovanje ustanka. Odatle je, uoči napada na Drvar 26/27. jula, primila i direktivu za početak oružanih akcija". O bliskoj povezanosti komunista iz Srba sa Sreskim komitetom KPJ za Bosansko Grahovo u drugoj polovini srpnja usp. i Danilo DAMJANOVIĆ DANIĆ, *Ustanak naroda Hrvatske u Srbu i okolini*, Zagreb 1972., 74. On na istom mjestu tvrdi da je na sastanku spomenutoga sreskog komiteta održanom 20. srpnja 1941. uz sudjelovanje i predstavnika iz Srba donesen zaključak "da ustanak u Bosanskoj krajini i Lici mora početi istovremeno te da je potrebno odmah pristupiti formiranju gerilskih odreda i imenovanju rukovodećeg kadra (...)".

²⁷ Brojni su navodi u literaturi koji potvrđuju prethodnu tvrdnju, pa i onaj Đ. JOVANIĆA, "Ustanak u južnoj Lici 1941. godine (Neki podaci i sjećanja)", *Lika u NOB 1941. Zbornik*, knjiga prva, ur. Đoko Jovanić, Beograd 1963., 140., da je ustanak u "Srbu bio (...) usko povezan sa ustankom u Drvaru i Bosanskoj Krajini: počelo je jednovremeno, slobodna teritorija je bila povezana, postojalo je zajedničko rukovodstvo za čitavu teritoriju, ustanici s teritorije Hrvatske prebacivali su se i ratovali u Bosni, i obratno, itd."

²⁸ Primjerice, D. DAMJANOVIĆ DANIĆ, *n. dj.*, 74., ističe da je na spomenutom sastanku održanom 20. srpnja odlučeno da će dotadašnji Inicijativni odbor za podizanje ustanka u Srbu biti preimenovan u Štab gerilskih odreda za Srb i okolinu.

²⁹ Odlukom CK KPJ od 27. lipnja 1941. utemeljen je Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije (GŠ NOPOJ) s Josipom Brozom Titom na čelu. Dana 4. srpnja 1941. Politbiro CK KPJ donio je na sjednici održanoj u Beogradu odluku o početku oružane borbe, a GŠ NOPOJ izdao je upute o ustroju i djelovanju partizanskih odreda.

lima KPJ. Komunisti iz jugozapadne Bosne okupljeni u Sreskom komitetu KPJ za Bosansko Grahovo također su imali prilike doznati za rad CK KPJ i odluke toga tijela. Uz to je Marko Orešković od svojega dolaska među ustanike prvih dana kolovoza 1941. “pomagao u rukovođenju ustankom na čitavoj slobodnoj teritoriji. On se nalazio svuda: u Drvaru, na frontovima u Bosni, na zborovima na slobodnoj teritoriji Like, na radu u drugim krajevima Like”.³⁰ Zbog svega toga nije jasno zašto pokretači ustanka iz KPJ/KPH nisu postupili u skladu s odlukama najviših partijskih tijela, nego su usvojili nazive “gerilci” i “gerilski odredi”. Moguće je, ipak, da u početku nisu znali za odluke CK KPJ, no i poslije su ustrajali na nazivu “gerilac”. Naime, u južnoj se Lici i “dalje razvijao široki ustanički pokret povezan sa centrom u Drvaru. Na inicijativu Marka Oreškovića, krajem avgusta odlučeno je da se formira Štab bataljona gerilskih odreda za Liku”, u kojima je polovinom rujna bilo oko 1 400 boraca.³¹ S uvođenjem naziva “partizan” i “partizanski odred” krenulo se tek u rujnu 1941., no mnogi su i dalje nastavili djelovati pod dotadašnjim “gerilskim” imenom.³² U literaturi nastaloj do 1990. nema objašnjenja za taj postupak ustaničkog vodstva, iako se dosljedno isticalo da je Partija vodila ustanak. Postavlja se zbog toga pitanje zašto ustaničko vodstvo nije prihvatilo odluke CK KPJ i nazive “partizani” i “narodnooslobodilački partizanski odredi”. Je li činjenica da su taj naziv iza-

³⁰ Đ. JOVANIĆ, “Ustanak u južnoj Lici 1941. godine (Neki podaci i sjećanja)”, 136.

³¹ P. MORAČA, *n. dj.*, 341. Štab bataljona gerilskih odreda za Liku potpadao je “pod komandu Štaba gerilskih odreda za oslobođene krajeve Bosne i Like”; usp. tekst naredbe o postavljenju Stojana Matića i Gojka Polovine od 21. kolovoza 1941. u: G. POLOVINA, *n. dj.*, 315.

³² Vodstvo tadašnje zajedničke Krajiško-ličke (Drvarske) brigade odlučilo se za zamjenu naziva “gerilac” s nazivom “partizan” 9. rujna 1941., no činjenica je da je u Lici prvi partizanski odred osnovan tek 20. rujna 1941.; usp. spomenuti rad Đ. JOVANIĆA, “Ustanak u donjolapačkom kotaru 1941. godine”, 142.-143. Dana 12. rujna iste godine Josip Broz Tito imao je potrebu sekretara CK KPH Radu Končara “Brku” pismom uputiti u to da se “ukida naziv ‘Gerilac’. To je valjda opet Krntinija [Marka Oreškovića] izmišljotina. Kad za čitavu zemlju važi popularni naziv ‘partizani’, kakav je odredio Glavni štab, onda ne može biti različitih naziva naših narodnih partizana niti kod vas, u jednoj pokrajini, zato što se to nekome sviđa, iako je *partizan* i *gerilac* jedno te isto, samo na raznim jezicima”. Tekst pisma kako je objavljen u: *Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941-1945)*, Knjiga 1 (6. april-15. septembar 1941), prir. Radomir Vujošević, Beograd 1985. G. POLOVINA, *n. dj.*, 130., spominje zaključke Konferencije vojno-političkih delegata Like na Kamenskom 21. rujna 1941. godine. Na više je mjesta spomenuo “Štab gerilskih odreda Like”, pa je očito da je naziv “gerilac” i dalje bio u uporabi. Zapisnik s tog sastanka objavljen je kao dokument br. 39 u *Zborniku dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V., knj. 1., Borbe u Hrvatskoj 1941 god., odg. ur. Jovan Vujošević, Beograd 1952., 124.-129. Znakovito je da se u njemu ne spominju ni naziv “gerilac” niti naziv “partizan”, pa se primjerice spominju “Štab bataljona Like” i “Štab za Srb”. Na tom je sastanku predloženo i da bojniki Rašeta bude izabran u “operativno rukovodstvo kao komandant”, usp. navod na str. 129. U istom je zborniku na str. 132.-136. kao dokument br. 42 objavljen “Izvjestaj Štaba Gerilskih odreda za Liku koncem rujna 1941 god. Štabu Drvarske brigade o vojno-političkoj situaciji”. Taj dokument, ali i neki dokumenti iz istog razdoblja u kojima su korišteni izrazi “partizani” i “partizanski odredi”, upućuje na postupnost u prihvaćanju novih pojmova. Izričita Titova naredba o ukidanju naziva “gerilac” od 12. rujna 1941. u pismu Radi Končaru i činjenica da je taj naziv bio u uporabi u Lici još potkraj rujna upućuje na pretpostavku da novi naziv nije bilo lako uvesti, odnosno da je to nailazilo na otpor. M. M. PEŠUT, *n. dj.*, 76., tvrdio je da je u rujnu 1941. “jedan deo boraca (...) potpuno nesvesno prihvatilo nov naziv ‘partizan’, dok je ostatak zadržao prvobitni i tradicionalni naziv ‘četnik’”.

brali upravo komunisti mogla biti zapreka brojnim ustanicima da pristupe novoosnovanim odredima, pa je izraz "gerilac" izabran iz taktičkih razloga da bi se prikrilo njihov komunistički karakter? Jesu li u izboru naziva znatnu ulogu imali i nekomunisti, koji nisu prihvaćali odluke Partije i njezinu dominaciju? Na ta pitanja zasad nema konkretnog odgovora, no usvajanje naziva "gerilac" posredno upućuje na zaključak da je bilo mnogo onih koji nisu prihvaćali komunističko vodstvo.

Spomenuto je da se u brojnim opisima izbijanja ustanka na svim spomenutim područjima ističe prvenstvo Partije u njegovu podizanju i vođenju. Iznimka su, doduše, prikazi događaja na kninskom području, u kojima se isticalo da se zbog jakog utjecaja Talijana među tamošnjim ustanicima vrlo rano istaknuo i prevladao Momčilo Đujić. On je ustanike poveo u smjeru sporazumijevanja s Talijanima i u smjeru njihova pretvaranja u četnike.³³ Sve do rujna 1941. priznavao je zapovjedništvo ustaničkoga središta iz Drvara, a njegove su snage (kao i gerilci iz Like) do tada činile dio zajedničke ustaničke Krajiškoličke (Drvarske) brigade.³⁴ On nije bio jedini od osoba koje su autori radova objavljenih do 1990. svrstavali u prijeratne građanske političare, "reakcionarne političare" i elemente, ili četnike. Čitanje tih radova kod neupućenih može stvoriti dojam o malobrojnim "reakcionarnim" elementima koji su djelovali nasuprot onome što se činilo kao masovni komunistički pokret. Ima i tvrdnji o teškim uvjetima u kojima su djelovali malobrojni komunisti, no njihovi su neprijatelji često opisani kao tek nešto više od šake stranih plaćenika (u konkretnom slučaju talijanskih plaćenika). Stvarno je Partija na području istočne i južne Like početkom rata imala tek nekoliko desetaka članova, pa je teško povjerovati u priču o ustanicima koje je vodila isključivo ona.³⁵ Istodobno je

³³ Postoje brojni radovi u kojima je opširno obrađeno Đujićevo djelovanje tijekom ljeta i jeseni 1941., pri čemu se izdvaja nekoliko monografija Jove POPOVIĆA, Marka LOLIĆA i Branka LATASA, *Pop izdaje*, Zagreb 1988.

³⁴ Naziv "Krajiško-lička brigada" koristio je u svojim sjećanjima Gojko Polovina, a u brojnim radovima naveden je naziv "Drvarska brigada". Osnovana je 16. kolovoza 1941., a odlukom Marka Oreškovića potkraj toga mjeseca preimenovana je u Prvu brigadu nacionalnooslobodilačkih gerilskih odreda za zapadnu Bosnu i Liku. Opširnije je o njezinu osnivanju i ustroju pisao Milan J. BOSNIĆ, "Neke specifičnosti vojne i političke organizacije ustanka u jugozapadnom dijelu Bosanske Krajine", 1941. u *istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine*, gl. ur. Enver Redžić, Sarajevo 1973., 619.-624. Usp. i "Naredba štaba Drvarske brigade od 16. Kolovoza 1941 god. za reorganizaciju jedinica", koja je kao dokument br. 10 objavljena u *Zborniku dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V., knj. 1., Borbe u Hrvatskoj 1941 god., 36.-38.

³⁵ Prema podacima koje iznosi I. JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1945*, drugi svezak, Zagreb 1981., 35., KPH je prije izbijanja rata 1941. u cijeloj Lici (na području Okružnog komiteta u Gospiću koji je pokrivaio područja kotareva Gospić, Donji Lapac, Gračac, Otočac, Perušić, Korenica, Udbina i Brinje) imala 270 članova organiziranih u 60 ćelija, a uz njih je bilo i 300 članova SKOJ-a. Na područjima koja je potkraj srpnja zahvatio ustanak bio je neznatan broj članova. Tako je u kotaru Donji Lapac bila ćelija s deset članova, a u kotaru Gračac bilo je šest ćelija koje su imale 25 članova. Činjenica jest da su na to područje nakon izbijanja ustanka došli i neki članovi KPH s ostalih područja Like i iz drugih krajeva, no prije toga su vlasti NDH uhitile ili ubile više tamošnjih komunista. Jelić na str. 54. ističe da su ustaškim progonima osobito bile pogođene partijske organizacije na području kotareva Donji Lapac, Korenica, Otočac i Perušić,

na tim područjima prije rata djelovalo više jugoslavenskih režimskih stranaka i organizacija, primjerice Jugoslavenska radikalna zajednica (JRZ), Sokol Kraljevine Jugoslavije i četničke organizacije. Vlasti NDH uhitile su i ubile neke njihove prvake, no i dalje su postojali pojedinci i skupine, a njihova se imena u javnosti pojavljuju i nakon izbijanja ustanka. Među njima su se osobito isticale upravo osobe iz općine Srb, primjerice nekadašnji zastupnik JRZ-a u Narodnoj skupštini Kraljevine Jugoslavije Stevo Rađenović, vođa Sokola Kraljevine Jugoslavije u tom mjestu Pajica Omčikus te dotadašnji općinski bilježnik Miloš Torbica.³⁶

Djelovanje četničkih elemenata spominju i autori koji su o ustanku pisali do 1990., pa i Jakov Blažević u navedenom radu. Četničko je djelovanje prikazao kao nevažnu pojavu, no četnici su mu dobro poslužili da bi neke nemile događaje prebacio njima na teret. Pritom je u proturječju s vlastitim opisima gotovo savršene organizacije Partije kao vodeće snage ustanka. Tako je tvrdio da "Partije nije bilo, svašta bi se događalo kao npr. u lapačkom kotaru gdje je Gojko Polovina otišao u hrvatsko selo Boričevac i rekao narodu: 'Bježite! Idu na vas da se osvete, nemamo za sada snage da ih spriječimo.' Selo je spaljeno od pročetničkih elemenata s kojima je Partija ubrzo raščistila.

Treba znati da u to vrijeme strave i užasa, bez normalnih komunikacija, direktiva i uputa, svatko je često bio prepušten da se snalazi kako zna. Zato je situacija u pojedinim selima u početku zavisila od držanja pojedinih članova Partije. (...)

Da bi otklonili neke spontane akcije, poslali smo u lapački i gračački kotar članove Okružnog komiteta, gdje je Partija uspjela upornom borbom ne samo otkloniti krizu (...) nego i učvrstiti svoje organizacije i vratiti težište ustanka u te krajeve; osmisliti, uzeti ustanak u svoje ruke.³⁷ Ipak se i dalje na temelju njegova opisa može pomisliti da je ustanak po svojem karakteru bio isključivo komunistički, a poteškoće o kojima je govorio bile bi prema tome posljedica spontanosti i teških uvjeta u kojima se djelovalo. Ni spomen pročetničkih ele-

---

a u cijeloj Lici uhićeno je preko 50 komunista, skojevaca i antifašista. Usp. Đ. JOVANIĆ, *Ratna sjećanja*, 31.-32., gdje se tvrdi da je u kotaru Donji Lapac, koji je ubrzo postao središte ustanka, od 8 prijeratnih članova KPH ostalo tek njih četvero, a ta se organizacija "nije snašla u novoj situaciji. (...) Partijska organizacija u Lapcu nije imala nikakve veze sa Srbom niti je znala šta se tamo događa". Temelj jačanja Partije bili su pripadnici SKOJ-a i "napredna omladina". Postojala je i skupina od dvadesetak članova SKOJ-a koji su se doselili iz mjesta Žednik u okolici Subotice, usp. str. 14. i 21. Jovanićeve knjige sjećanja. Oni su bili podrijetlom sa srbskog i lapačkog područja, a Žednik su morali napustiti zbog pritiska mađarskih vlasti u Bačkoj. Među doseljenicima iz Žednika bio je i član KPJ Jovanić.

³⁶ Prema elaboratu "Bivše građanske stranke na kotaru Gospić – rekonstrukcija", Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Republički sekretarijat unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (dalje: RSUP SRH), Služba državne sigurnosti (dalje: SDS), 01/19, 68., četnička organizacija u Srbu osnovana je 1937., a spomenuta trojica navedena su kao članovi njezina odbora. Rađenović je pogrešno naveden kao pripadnik Samostalne demokratske stranke (SDS), iako je bio član Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ). Omčikus (u elaboratu naveden kao Omčiguz) prije rata bio je predsjednik "Sokola", odnosno režimskog Sokola Kraljevine Jugoslavije.

³⁷ *Isto*, 81.

menata koji su spalili Boričevac nije nužno povezan s ustanicima kao sljedbenicima Partije. Ti su elementi prikazani kao neki drugi, a Partija ih tada nije imala snage spriječiti. Ubrzo se s njima obračunala, no i ta se rečenica može shvatiti kao obračun s nekim elementima izvan ustanka.

Opis događaja u Boričevcu Gojka Polovina baca drugo svjetlo na ono što se dogodilo u tom jedinom većem mjestu u kotaru Donji Lapac koje je bilo većinski naseljeno Hrvatima. Spomenuo je pljačku i palež toga sela dana 2. kolovoza 1941. i naveo da “ostaje činjenica da je u masi neboraca toga momenta u pljački i paljenju učestvovao i znatan broj boraca, od kojih su neki poslije toga bili sjajni ne samo partizanski borci nego i politički i vojni rukovodioci, komandiri, komandanti”.³⁸ Blažević navod o usmenom upozorenju mještanima Polovina opisuje kao poruku koju su ustanici 30. srpnja poslali u pismu.³⁹ Đoko Jovanić navodi da “tek 2. augusta oko 11 sati naše jedinice ulaze u Boričevac. Sa ustanicima se izmiješalo i mnoštvo golorukog naroda. U tom metežu opljačkani su dućani i napušteni domovi, krcati robom, uglavnom opljačkanom u Donjem Lapcu i drugim mjestima”.⁴⁰ Polovina i Jovanić slažu se u tome da je selo uništeno i opljačkano, što obojica osuđuju. Jovanić spominje i da su “Polovina i komunisti iz Donjeg Lapca zakazali (...) odmah toga dana zbor u Donjem Lapcu. Polovina je (...) osudio ponašanje boraca i naroda kod Boričevca, objasnio da mi vodimo oslobodilačku borbu protiv ustaša, Nijemaca i Italijana, a ne protiv hrvatskog naroda i Muslimana (...) i osudio pljačku i paljevinu. Za vrijeme zbora čule su se velikosrpske parole, ali one nisu imale odjeka”. Polovina i Jovanić zaboravili su reći nešto i o sudbini Boričevljana. Poznato je naime da se velika većina mještana, a uz njih predstavnici vlasti i oružanih snaga NDH, povukla pred ustanicima 2. kolovoza 1941. godine. Jovanić na istom mjestu tvrdi da su se povukli “svi” mještani (on je mislio da se

³⁸ G. POLOVINA, *n. dj.*, 339. Uništenje toga sela opširno je opisao na str. 339.-342.

³⁹ Polovina na str. 339. piše da su se ustanici u planiranju zauzimanja Boričevca suočili s problemom osvete. Navodno je nekoliko seljaka iz toga sela sudjelovalo “u ubijanju naroda i paljenju kuća u Suvaji, Osredcima i Bubnju. Izvjestan broj seljaka, žena i muškaraca iz Boričevca učestvovao je u pljački napuštene imovine odbjeglih Srba u susjednim selima. Sve je to bilo dovoljno da stvori nepomirljive odnose Srba iz okolnih sela prema hrvatskom stanovništvu u Boričevcu. Na osnovi tih činjenica zaključili smo: ako stanovništvo ne pobjegne prije nego mi uđemo u Boričevac, i pored svih mjera koje ćemo preduzeti neće biti moguće spriječiti osvetu nad nedužnim seljacima, ženama i djecom. Stoga smo namjerno, iako svjesni da je oklijevanje smrt ustanka, odgodili napad na Boričevac sa 30. ili 31. jula na 2. avgusta, uvjereni da ćemo do tog vremena uspjeti nagovoriti narod da bježi prema Bihaću”. Partija je od početka isticala potrebu zajedničke borbe Srba i Hrvata. Istodobno Polovina navodi da je među Boričevljanima bilo tek nekoliko onih koji su se ogriješili prema svojim srpskim susjedima. Nije li postojanje jednoga hrvatskog sela okruženoga mjestima sa srpskom većinom Partiji pružalo više negoli dobru priliku da ona kao navodno vodeća snaga ustanka na djelu dokaže proklamiranu politiku bratstva i jedinstva Srba i Hrvata? To se svakako nije moglo postići nagovaranjem svih mještana na odlazak iz njihovih domova, odnosno etničkim čišćenjem toga kraja od hrvatskoga stanovništva. Polovina je time posredno priznao da Partija za takvo što nije imala snage, što proturječi brojnim njegovim tvrdnjama u knjizi o njezinoj snazi i utjecaju.

⁴⁰ Đ. JOVANIĆ, *Ratna sjećanja*, 79.

to dogodilo 31. srpnja), a Polovina da su “ustaše pobjegle zajedno s narodom”⁴¹ Ipak je u selu ostalo 55 Hrvata (44 žene s djecom i 11 ostalih, većinom staraca), koje su ustanici sve pobili. To potvrđuje da je bio opravdan strah ostalih mještana, njih 2 180 koji su se 2. kolovoza 1941. povukli “bez imovine u Kulen Vakuf, neposredno prije napada ustanika, poučeni iskustvom s mjestom Brotinjom. Naime, u Brotinji su 28. srpnja pobijeni svi zatečeni Hrvati Ivezići, njih 37, a kuće im opljačkane i uništene”⁴² Slično su se prema hrvatskome i muslimanskom stanovništvu ustanici s područja Like i jugozapadne Bosne ponašali i na ostalim područjima na kojima su djelovali.⁴³ Područja pod njihovim nadzorom bila su etnički očišćena. Brojni Hrvati i muslimani su ubijeni, a tisuće su izbjegle iz svojih domova.⁴⁴

Teško je i pomisliti da Polovina i Jovanić kao sudionici događaja ne bi znali za stradanja preostalih Boričevljana, tim više što je Polovina spomenuo i osudio ubojstvo članova obitelji Ivezić.⁴⁵ Neki su autori prije 1990. sve negativnosti koje su se događale u prvim danima ustanka nastojali pripisati četnicima ili četničkim elementima. Polovina je tome pristupio drugačije i zaniijekao je i samo postojanje četničkih elemenata: “Ostavljam po strani naše subjektivne greške i slabosti (...) ali prosto je izmišljena tvrdnja da su ‘četnički elementi’ tobože izazvali negativne pojave: pljačku, paljenje i slično, bar što se tiče Boričevca. Četnici to nisu mogli učiniti iz prostog razloga što ih nije bilo. Pored naroda koji je pod komandom nas komunista stupio u ustanak, u to vrijeme postojali su još samo plaćeni talijanski agenti, npr. Stevo Rađenović, Pajica

⁴¹ Usp. G. POLOVINA, *n. dj.*, 340.

⁴² Podaci o broju preostalih Hrvata u Boričevcu te navod o stradanju obitelji Ivezić iz: Zdravko DIZDAR, Mihael SOBOLEVSKI, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Zagreb 1999., 116.-117.

⁴³ U literaturi nastaloj do 1990. o tome se slabo pisalo, no u nekim su radovima ipak spomenuti neki od zločina. Tako je Jovan BABIĆ, “Mazin između dva svjetska rata i ustanku do sredine 1942.”, *Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945.*, 515.-516., opisao ubojstvo više Hrvata u Mazinu početkom kolovoza 1941., koje pripisuje “neutvrđenoj grupi šovinista-siledžija” iz okolice Udbine. Najprije su ubijeni Ivica Simeun Lior, lugar Mijat Anić i Nikola Kampor, koje su ustanici prije toga uhitili i zatvorili. Nekoliko dana poslije ubijeni su članovi obitelji luga- ra Mijata Anića, supruga Maša i djeca Marko, Tomislav, Nada i Mira. Ubijeni su i članovi obitelji Duje Kneževića (supruga i četvero djece, najstariji sin Stjepan uspio se spasiti). Autor ističe da je većina mještana i ustanika osudila zločine. Ipak priznaje da su počinitelji zločina i ostale slične skupine i dalje dolazili u mjesto, što znači da nisu bili kažnjeni za ono što su učinili.

⁴⁴ Z. DIZDAR i M. SOBOLEVSKI, *n. dj.*, 114.-119., ukratko su opisali stradanja hrvatskoga i muslimanskoga stanovništva na području pod ustaničkim nadzorom. Tako su samo u Drvaru 27. srpnja ustanici ubili 300 Hrvata i nepoznat broj muslimana. Istoga su dana na Trubaru kod Drvara ubili 200 hodočasnika Hrvata i njihova župnika Waldemara Maximiliana Nestora. U Bosanskom Grahovu ubijeno je 62 Hrvata. U Krnjeuši kod Bosanskog Petrovca ubijeno je najmanje 130 Hrvata, među njima i župnik Krešimir Barišić. Početkom rujna 1941. ustanici iz Like i jugozapadne Bosne zajedno su zauzeli Kulen Vakuf i u njemu ubili oko 2 000 muslimana i manji broj Hrvata. Brojni radovi pokazuju da su u zauzimanju Kulen Vakufa i u počinjenju zločina zajednički sudjelovali ustanici iz Like (ponajviše s područja Srba) i ustanici iz jugozapadne Bosne. Dizdar i Sobolevski u nastavku opisuju i stradanja ostalih mjesta, najviše muslimanskih sela u jugozapadnoj Bosni. Uz to navode da se u “Bihać, Jajce, Knin, Sanski Most, Prijedor, Livno i druge gradove slila rijeka od oko 50.000 hrvatskih i muslimanskih izbjeglica”.

⁴⁵ G. POLOVINA, *n. dj.*, 338.-339.

Omčikus i Torbica iz Srba, Đuro Vugonja iz Gračaca, Savica Guteša iz Bruvna i slični, koji su tek kasnije po nalogu svojih poslodavaca stvorili organizacije i proglasili ih četnicima (...). Iako bi se prethodni navod mogao shvatiti i kao tvrdnja da spomenute osobe nisu bile dio ustanka, ipak je činjenica da su neki od njih od prvih dana bili njegovi sudionici i Polovina mnoge spominje u tom kontekstu na više mjesta u svojim sjećanjima. U spomenutoj knjizi sjećanja spomenuo je Pajicu Omčikusa iz Srba u kontekstu ustaničkog djelovanja i kao osobu s kojom se često susretao u prvim tjednima ustanka. Njemu i drugim osobama koje su poslije pristupile četničkim snagama Polovina odriče bilo kakvu važnost za razvoj ustanka i redom ih prikazuje kao slabiće, kukavice i talijanske plaćenike. Ipak, ne daje uvjerljivo objašnjenje zbog čega su tjednima, pa i mjesecima, ustanici pod vodstvom Partije “trpjeli” u svojim redovima djelovanje takvih osoba. Držim da je više od dojma da su i u drugim radovima, uglavnom sjećanjima sudionika ustanka s komunističke strane, kasniji četnici opisani na sličan način. Iako opseg ovog članka to ne omogućuje, držim da bi raščlamba većeg broja takvih radova pokazala postojanje svojevrstne formule koju su njihovi pisci primjenjivali kada su pisali o budućim četnicima. Njima je odricana svaka važnost u podizanju i vođenju ustanka, prikazivani su kao šačica stranih plaćenika (odnosno kao “suradnici okupatora i domaći izdajnici”), a korišteni su i da bi na njih bila prebačena odgovornost za sve ono negativno što su ustanici počinili, pa i za ratne zločine.

Doko Jovanić svojedobno je tvrdio da se utjecaj “četnika ispoljio (...) već prvih dana ustanka. Tada još nije došlo do sukoba, jer nisu izvršne jasne diferencijacije u redovima ustanika niti su tada četnici imali vojnih jedinica. Ali koncem 1941. godine oni već imaju svoje nevelike oružane formacije”.⁴⁶ Uistinu u početku nije ni bilo četnika, ali ni partizana (komunista) koji bi istupali kao posebne skupine. Pritom treba razlikovati prijeratne četnike od onih gerilaca koji su se tek poslije, u procesu diferencijacije u ustaničkim redovima, odlučili za pripadnost četničkim postrojbama koje su ulazile u sklop četničkih snaga Draže Mihailovića.⁴⁷

Do diferencijacije dolazi od jeseni 1941., no netrpeljivosti između komunističkih i četničkih elemenata bilo je i prije. Četnički izvori ustraju na tome da su komunisti već u ljeto 1941. krenuli u likvidacije nekih četnički opredijeljenih pojedinaca kako bi se nametnuli ustanicima kao isključivi vođe ustanka.

⁴⁶ Đ. JOVANIĆ, “Razvoj oružane borbe u Lici od početka oružanog ustanka do formiranja 6. ličke divizije”, *Lika u prošlosti i sadašnjosti. Materijali s naučnog skupa održanog na Plitvicama 14. i 16. novembra 1971. u povodu centralne proslave 30-godišnjice ustanka naroda Hrvatske u Srbu*, ur. Branimir Gušić, Milan Majstorović, Đuro Zatezalo, Karlovac 1973., 283.

⁴⁷ U elaboratu “Bivše građanske stranke na kotaru Gospić – rekonstrukcija”, HDA, RSUP SRH, SDS, 01/19, 71., navedeno je da je dolaskom “ustaša na vlast 1941. godine veliki dio predratnih četničkih organizacija pohapšen (...) po ustašama ili likvidiran, a manji deo uspio je pobjeći iz Like u druge krajeve zemlje. Tako prvih dana prilikom osnivanja četnika u Liki pojavljuju se kao organizatori novi ljudi, većinom iz redova oficira bivše jugoslavenske vojske, koji počinaju usko da sarađuju sa Talijanima i rade aktivno na organiziranju četničkog pokreta u Liki”.

Mane M. Pešut tvrdi da su komunisti u Lici (ne, doduše, i na području Srba, Donjeg Lapca i Gračaca) već polovinom kolovoza “ubili iz zasede velikog srpskog borca Đuru Kekića, Medak; a 22 avgusta 1941 Milana Leticu, Šumonje, Plaški; potom 28 avgusta Iliju Cvetičanina, Sadilovac, kao i mnoge druge”.⁴⁸ Likvidacija, pa i masovnih, bilo je i poslije. Tako je Jovica Ljubojević tvrdio da jednog zimskog jutra u selu Visuč (smješteno na putu između Udbine i Donjeg Lapca) “zaplakaše majke, zakukaše sestre, kćeri i snaše srpske.

Naoružani odred nekog Đoke Jovanovića [očito Đoke Jovanića, nap. M. J.] upao je u selo i pokupio sve uglednije domaćine, navodno da ih vodi u komanđu u Kozju Dragu (...)

O odvedenim seljacima ništa se više nije čulo. Selo zaviše ponovo u kukanje, plač i žalost. Ovi koji se spasiše od ustaša sada nastradaše, ni krivi ni dužni, od nekih Srba, ‘narodnih oslobodilaca-gerilaca’. Kažu imali su šajkače sa crvenim zvezdama.”⁴⁹ Kasniji partizani upravo su četnike optuživali za nasilje i ubojstva političkih suparnika. Najpoznatija četnička žrtva bio je Marko Orešković “Krtinja”, koji je ubijen 20. listopada 1941. godine. To nisu nijekali ni četnički izvori, pa je Mane M. Pešut istaknuo da je Orešković ubijen od “četnika majora Boška Rašete”.⁵⁰

Vlasti NDH koristile su za ustanike općenito naziv “četnik”, pa su i komunisti često bili nazivani tim imenom. Ubrzo je u dokumentima i u medijima prevladao naziv “četnici-komunisti” ili “četnici i komunisti”, koji se dugo zadržao za označavanje ustanika, poslije i partizana i četnika.⁵¹

Uporaba četničkog imena u ustaničkim je redovima zabilježena već prvih dana ustanka. Neki sudionici ustanka i kasniji četnički emigranti tvrdili su nakon Drugoga svjetskog rata da je u početku naziv “četnik” bio općeprihvaćen, da bi ga poslije dio ustanika napustio pod komunističkim utjecajem.⁵² U udbinskom su kraju četnički elementi početkom kolovoza 1941. predlagali da se za ustanike usvoji ime “četnik”, do čega ipak nije došlo.⁵³ Nekoliko dana poslije Živko Brković, kao zapovjednik Štaba gerilskih odreda za Kninsku krajinu,

⁴⁸ M. M. PEŠUT, *n. dj.*, 77.

⁴⁹ Jovica LJUBOJEVIĆ, “Komunistička ofanziva protiv Srba Like”, *Spomenica Organizacije srpskih četnika “Ravna Gora”*, 989.-990.

⁵⁰ M. M. PEŠUT, *n. dj.*, 101.

⁵¹ Taj navod potvrđuje već i površan uvid u tisak NDH, primjerice u zagrebački dnevnik *Hrvatski narod. Glasilo hrvatskog ustaškog pokreta*.

⁵² Ustanike u Lici dosljedno je nazivao četnicima i M. M. PEŠUT, *n. dj.* On je na str. 77. istaknuo da “kako se brzo i vešto razvijala ova drama [likvidacije pročetničkih elemenata koje su počinili komunisti, nap. M. J.] retko je ko mogao prozreti i na vreme se osvestiti. Ali jednog dana, iako nesvesno, borci su se našli s petokrakom na kapama i nazivom ‘partizan’. Ko je htio da se i dalje zove četnikom mogao je, ali isto tako nije bilo ni preporučljivo zbog izdajničkog rada Koste Pećanca u Srbiji. Sve su ovo komunisti izvršili na prepad, žureći se (...) To je bilo početkom oktobra 1941”. O tome da su na području jugozapadne Bosne ustanici u početku osnovali četničke postrojbe tvrdio je sudionik događaja i kasniji zapovjednik četničkog zbora (korpusa) “Gavrilo Princip” Milan M. CVJETIČANIN, “Prve borbe sa komunistima u zapadnoj Bosni i grahovska bitka”, *Spomenica Organizacije srpskih četnika “Ravna Gora”*, 98.

⁵³ Đ. STANISAVLJEVIĆ, *n. dj.*, 59.

promijenio je naziv toga stožera u Štab gerilskih i četničkih odreda za Kninsku krajinu.⁵⁴ Još 28. srpnja zapovjednik jedne ustaničke skupine između Knina i Gračaca uputio je pripadnicima talijanske divizije "Sassari" okružnicu (*notiziario*) naslovljenu na "Zapovjedništvo talijanskih postrojbi Knin".⁵⁵ U njoj je "stanovništvo Like" molilo talijansku vojsku da odmah okupira cijelo područje pokrajine zbog hrvatskog tlačenja te ju je prijateljski čekalo, a na kraju su kao potpisnici okružnice navedeni "stanovništvo i četnici" (*Popolazione e cetnici*). Želja da Talijani okupiraju područje Like i neka druga područja te da srpsko stanovništvo bude pod njihovom zaštitom i izvan dosega vlasti NDH bila je raširena među ustanicima, o čemu dosta podataka ima i u literaturi koja je nastala prije 1990. godine.

To potvrđuje i sastanak predstavnika ustanika iz južne Like i sjeverne Dalmacije s Talijanima u mjestu Otrić na željezničkoj pruzi između Knina i Gračaca 11. kolovoza 1941. godine. Ustaničko izaslanstvo, koje su činili uglavnom nekomunisti, istupalo je u ime "Srpskog narodnog oslobodilačkog pokreta za ličke srezove". U njemu su bili i predstavnici Štaba gerilskih odreda za Donji Lapac i okolinu, među njima i Đoko Jovanić kao član KPJ.⁵⁶ Srpski predstavnici tom su prigodom "potpisali dokument u vidu izjave na pitanja koja su prethodno postavili italijanski oficiri", pri čemu su zatražili autonomiju za srpski narod "pod zaštitom Kraljevine Italije, 'jer (da) veruju da bi na taj način bili zaštićeni njegovi životi'. A pri takvom zahtevu sasvim je logično što su dali i obavezu 'da neće vršiti nikakve sabotaze na štetu italijanskog okupatora i da će ih, šta više, obavestiti o svakom slučaju sabotaze'".⁵⁷ Istaknuta je i obveza da će srpski predstavnici zajedno s Talijanima suzbijati "svaku komunističku akciju u ovim krajevima". Jovanić je u svojim sjećanjima pokušao taj sporazum i svoje sudjelovanje u njegovu postizanju prikazati kao nešto nevažno. Pritom nije objasnio kako je uopće bilo moguće da netko u ime ustanika krene na pregovore s Talijanima ako su oni pod vodstvom Partije bili odlučni u tome da se treba boriti i protiv njih kao okupatorske sile. Jovanić umanjuje značenje "građanskih političara" i bojnika jugoslavenske vojske Boška Rašete, koji su sudjelovali u pregovorima kao osobe iz ustaničkog vodstva, no ne daje odgovor na logično pitanje kako su takve "nevažne" osobe mogle prisiliti navodno moćnu Partiju da uopće pristane na nešto što je bilo protivno njezinoj politici.⁵⁸ I u tom je slučaju moguće govoriti o spomenutoj formuli primjenjivanoj

⁵⁴ Isto, 50.

⁵⁵ Taj dokument i tekst poruke na talijanskom jeziku donosi Oddone TALPO, *Dalmazia. Una cronaca per la storia (1941)*, Rim 1985., 504. i 552., bilješka uz navod na str. 505. Prema tome je riječ o svakidašnjoj kronici (*Notiziario giornaliero*) ili dnevnoj zabilješci Zapovjedništva divizije "Sassari" od 29. srpnja 1941. godine. Isti dokument spominju Đ. STANISAVLJEVIĆ, *n. dj.*, 54., i F. JELIĆ-BUTIĆ, *n. dj.*, 40.

⁵⁶ U navedenim je sjećanjima razgovorima u Otriću posvetio odlomak pod naslovom "Otrićki razgovori", 95.-102.

⁵⁷ Đ. STANISAVLJEVIĆ, *n. dj.*, 68.

⁵⁸ Rašeti je veliku pozornost posvetio G. Polovina u svojoj knjizi *Svedočenje. Sjećanja na događaje iz prve godine ustanka u Lici*. Posvetio mu je i posebno poglavlje pod naslovom "Učešće i uloga Boška Rašete, generalštabnog majora bivše jugoslovenske vojske, u ustanku 1941. godine",

prigodom opisivanja kasnijih četnika, gdje su njihovo djelovanje i utjecaj prikazani kao nevažni. Ipak je takvih "nevažnih" događaja bilo dosta, a i navodno nevažni četnički elementi u prikazima nastalim prije 1990. razmjerno se često spominju. Sve to upućuje na zaključak da su posredno i autori takvih radova unatoč uporabi spomenute formule zapravo priznavali važnost pročetničke komponente u ustanku u istočnoj i jugoistočnoj Lici 1941. godine. Kako inače objasniti pojave kao što je potpuni izostanak otpora talijanskim snagama u jugoistočnoj Lici već posljednjih dana srpnja 1941., kada su one zauzele važne prometnice i uporišta? Pritom su neke ustaničke skupine s njima i otvoreno surađivale. Nešto slično dogodilo se i u rujnu 1941., i to unatoč iznimnim naporima koje je Partija uložila da uvjeri ustanike da je potrebno boriti se i protiv Talijana. Ubrzo se dio ustanika ipak sukobio s Talijanima, no i dalje su neki ustanici zagovarali suradnju s njima. To je već razdoblje spomenute diferencijacije u ustaničkim redovima, koja je do kraja 1941. dovela do stvaranja partizana i četnika. Slično su mislili i pripadnici Službe državne sigurnosti, koji su sastavili spomenuti elaborat o građanskim strankama u Lici, tvrdeći da prvi začeci stvaranja četničkih organizacija u "Liki datiraju od jeseni 1941. godine, kada je došlo do cjepanja ustanika i stvaranja na jednoj strani četnika, a na drugoj NOV". Pritom su naveli da su prve četničke postrojbe osnovane u mjestima Medak (kod Gospića), Gračac, Donji Lapac i Srb 1941. godine. Četnici u Lici nikada nisu ustrojili svoje postrojbe na području kotareva Udbina i Korenica "zbog jakog uticaja NOP". Na nekim su područjima bili osobito jaki, pa je u Gračacu "i okolnim selima" potkraj 1941. i početkom 1942. "došlo do cjepanja ustanika na partizane i četnike. Četnički pokret u Gračacu razvio se pod uticajem četnika Momčila Đujića iz Knina. Može se reći da je na području bivšeg kotara Gračaca bio najviše razvijen četnički pokret, koji je 1942. obuhvatao većinu stanovništva". Na kraju su zaključili da se iz "izloženog vidi, da je četnički pokret kroz tok rata na području Like bio razvijen, a naročito u nekim mjestima, obuhvatao je veći deo stanovništva".

146.-152. Polovina tvrdi da su ustanici (tada još pokretači ustanka) s njim uspostavili vezu još u srpnju 1941., a susreli su ga 3. kolovoza u Donjem Lapcu. Već 6. kolovoza imenovan je vojnostručnim savjetnikom ustaničkog stožera, i to nakon sastanka s Markom Oreškovićem, koji ga je pridobio. Polovina ga je opisao kao kontroverznu osobu koja je navodno stjecajem okolnosti došla u sukob s nekim komunistima, pa se zbog toga udaljio od ustanika i kasnijih partizana. Ipak je ostao uvjeren da Rašeta nije bio "u službi okupatora i domaćih izdajnika", nego antifašist i jugoslavenski domoljub. Njegovo je ime u ljeto 1941. bilo poznato među ustanicima, a smatran je i jednim od vojničkih zapovjednika ustanika. Oružnik Franjo Kolak u spomenutoj izjavi Zapisnik izjave na prijavku oružnika Franje Kolaka, Gospić, 16. rujna 1941., naveo je da su vođe ustanika (on ih u skladu s uvriježenim nazivom za ustanike u sklopu ustanova vlasti NDH zove četnicima) "bivši jugoslavenski oficiri, među kojima je neki major Rašeta rodom iz D. Lapca (...)". U poslijeratnom elaboratu "Bivše građanske stranke na kotaru Gospić – rekonstrukcija", HDA, RSUP SRH, SDS, 01/19, 73., spomenuto je da je Rašeta bio kroz "tok rata organizator i rukovodioc četnika. 1944. godine sa četnicima je emigrirao i sada se nalazi u SAD". Njegova pripadnost četništvu tijekom rata spomenuta je i u članku "Živio 27. srpanj dan narodnog ustanka, veliki blagdan hrvatskog i srpskog naroda Hrvatske!", *Vjesnik Jedinствene narodno oslobodilačke fronte Hrvatske* (dnevnik, Zagreb), god. V., br. 84, 27. srpnja 1945., 1., gdje je stajalo da su se okupatori oslanjali na četnike, a u Hrvatskoj na "popa Đujića, majora Rašetu i druge".

Prethodna rečenica o snazi četništva bila je, dakako, dostupna samo rijetkim pojedincima koji su imali pristup takvim materijalima, a javnost je istodobno uvjeravana o slabosti četništva općenito, pa tako i onoga u Lici. Iako plod istrage koju su vodili pripadnici Službe državne sigurnosti (s obzirom na vjerojatni nadnevak nastanka elaborata to je, po svoj prilici, još uvijek bila Uprava državne bezbjednosti), a ne povjesničari, ipak je njihov zaključak više negoli zanimljiv. U elaboratu, doduše, nisu potpisani njegovi autori i nije označeno kada je nastao, no uvid u slične elaborate pokazuje da ih je većina nastala tijekom pedesetih godina prošlog stoljeća, a u njihovu su izradu bile uključene osobe iz područja na koje su se odnosili i koje su često kao sudionici događaja dobro znale što se na njima događalo. S obzirom na karakter elaborata, koji su se izrađivali za potrebe rada spomenute službe i bili su strogo čuvani od javnosti, ne treba sumnjati u želju autora da rekonstruiraju stvarne odnose u Lici prije i tijekom rata, pa i da pokušaju realno prikazati razvoj i snagu četništva.

Istodobno se upravo na sagledavanju stvarne uloge pročetničkih elemenata u ustanku u istočnoj i jugoistočnoj Lici mogu pronaći odgovori na brojna pitanja koja sam postavio na prethodnim stranicama. Utemeljene spoznaje o toj problematici zasigurno bi mogle pomoći da iz javnosti nestanu mitovi o navodnom Danu ustanka naroda Hrvatske. Njih neki pojedinci i skupine već nekoliko godina tijekom srpnja pokušavaju prikazati hrvatskoj javnosti kao "ratovanje na pravoj strani" i kao događaj na kojem se zapravo temelji hrvatski antifašizam. Već i brojni navodi preneseni iz radova objavljenih prije 1990. pokazuju da je riječ o neutemeljenim tvrdnjama, a mitove bi trebali zamijeniti znanstveno utemeljeni radovi u kojima neće biti mjesta jednostranim ideologiziranim prikazima događaja iz ljeta 1941. godine.

SUMMARY

A CONTRIBUTION TO THE DISCUSSION ABOUT THE CHARACTER
OF THE UPRISING OF JULY 27, 1941

From 1945 to 1990 in the People's/Socialist Republic of Croatia and in the People's/Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina July 27 has been celebrated as national holiday known as the Day of the Uprising of the Peoples of Croatia (the Day of the Uprising of the Peoples of Bosnia and Herzegovina). Communist regimes in both republics of Tito's Yugoslavia claimed that on that day in 1941 masses led by the Communist party initiated the uprising against "Fascist occupation and domestic collaborators" (against the Ustasha regime of the Independent State of Croatia, Nezavisna Država Hrvatska, NDH). Allegedly led exclusively by the Communist Party, insurgents in Croatia initiated the struggle on that day in the tiny town of Srb by liberating it from the NDH authorities. Earlier that day insurgents have gathered around the town of Drvar in southwestern Bosnia and attacked it. Events in Srb and Drvar triggered the uprising and within few days insurgents put under their control large territories of Lika and Northern Dalmatia in Croatia and large territories in Southwestern Bosnia. All of the territories were predominantly inhabited by Serbian population which was motivated to join rebellion against the NDH. Ustasha atrocities forced many Serbs to do anything to secure their lives and the lives of their families, so armed uprising looked like the only way to achieve that goal. Behavior of numerous insurgents also shows that many were determined to fight against any Croatian state and against Croats and Muslims as ethnic and religious groups. In the eyes of many insurgents all Croats and Muslims were collectively guilty for Ustasha crimes. Before 1990 official propaganda claimed that the Communist Party of Yugoslavia/Croatia had been the sole organizer and leader of the uprising. Indeed numerous insurgents' leaders were communists. Communists desired to lead massive uprising all over Croatia, which could become possible only if wider layers of Croatian population would join in. However, the behavior of numerous insurgents was totally opposed to that element of Communist policy and Croatian and Muslim populations on territories under their control were exposed to the reign of terror and mass extermination. It is more than obvious that the Party could not control many of the insurgents. It is also clear that the composition of insurgents' ranks was more complex than the propaganda would ever be ready to admit. It is also obvious how there were other influential groups and individuals among them. Many of those later became the Chetniks of Draza Mihailovich. However, in the summer of 1941 it was still not possible to consider insurgents in the above-mentioned regions either as partisans or Chetniks. They referred to themselves simply as insurgents (*ustanici*) or Guerilla fighters (*gerilci*). Their units and detachments appeared in public as Guerilla units. The Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia adopted the name

partisan for its fighters already at the end of June 1941. It would be natural that the organizers of the uprising in the aforementioned regions would adopt the same name for insurgents if claims how the Party was the sole organizer are based on facts. It is known that they adopted the name Guerilla fighter. They continued to use that name by fall 1941, and only in late September the first unit under the partisan name and whose members wore communist red stars on their caps was founded. Such move was met by many insurgents with dissatisfaction, especially the fact that they wore communist stars. Most of insurgents were also not ready to fight against Italians, although they were, as communists used to point out, "fascist occupiers" against whom the Party and all patriots should fight using all means possible. Instead of fighting those fascists, many insurgents chose either not to attack them or even to openly collaborate with them. When at the beginning of September 1941 Italians troops invaded the territories controlled by insurgents and mostly met no resistance. They were instead well accepted by many insurgents. At that time differences and tensions among communists and non-communists within the leadership of the Uprising were growing. That process was the result of struggle between these two groups for the leadership of the insurgents. As tensions have continued to grow, both sides were using all means available to win. They did not even hesitate to assassinate their opponents, so both Chetniks and communists lost some of their people. Violence and assassinations showed how differences could not be prevailed, and they even endangered the growth and survival of insurgents. It is not surprising then that during the fall of 1941 the process of division within their ranks contributed to the foundation of separate Chetnik and partisan units.

Keywords: Uprising, July 27, 1941, Guerilla Fighters, Insurgents, Communist Party, Partisans, Chetniks